

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ТА ЮРИДИЧНА ЛЕКСИКА В ХРОНІКАХ АБДУРРАХМАНА АЛЬ-ДЖАБАРТІ

Сівков І. В.

У цій статті ми продовжуємо аналіз формування адміністративно-політичної і юридичної термінології арабської мови, досліджуючи її функціонування в історичних працях славетного єгипетського історика Абдуррахмана аль-Джабарті “Чудеса минувшини в життєписах та хроніках” та “Музгір ат-такдіс бі-заваль давлят аль-фарансіс”.

Абдуррахман ібн Хасан аль-Джабарті народився у Каїрі у 1167 р. г. (1753/1754 р.). Він походив з області Джабарт (королівство Шоа) та був за походження улемом (мусульманським богословом-правознавцем), викладачем аль-Азгара та належав до вищого мусульманського духівництва. Його батько, Хасан ібн Бургануддін аль-Джабарті (помер у 1774 р.) був єгипетським літератором, поліглотом, математиком, астрономом, філософом, фізиком, правознавцем, традиціоналістом і теологом. Абдуррахман аль-Джабарті отримав традиційну мусульманську освіту. Він займався вдома під керівництвом свого батька та улемів, що його відвідували. Пізніше він вивчав ханафітський толк мусульманського права в аль-Азгарі. Батько майбутнього літописця помер, залишивши своєму єдиному спадкоємцю велике майно, що дозволило аль-Джабарті повністю присвятити себе науковій діяльності. У аль-Азгарі він рано здобув широку славу вченого та викладача [Джабарті 1962, 6, 510; Джабарті 1963, 6–7; aš-Šarqāwī 1955, 3–16].

В кінці періоду французької окупації генерал Мену включив аль-Джабарті до складу “Єгипетського дивану” – дорадчого органа, який було утворено французькою владою та який складався з семи постійних членів. Очевидно, після вигнання французів та англійців з Єгипту аль-Джабарті разом із іншими шейхами аль-Азгара сприяв призначенню арнаутського воєначальника Мухаммада Алі єгипетським пашою (1805 р.). Однак згодом історик суворо критикував діяльність останнього у своїй хроніці, оскільки він був обурений політикою Мухаммада Алі по відношенню до духовенства та інших верств населення. Тим самим він викликав сильне незадоволення влади. Дослідники

не досягли однаковості у визначенні дати смерті видатного історика. Перекладач хроніки аль-Джабарті “Чудеса минувшини в життєписах та хроніках” Х. І. Кільберг відзначає, що Б. Дорн та Е. Лейн вказують дату його смерті – 1825 чи 1826 р., а Дж. Саркіс – рамадан 1237 /травень 1822 р. Вона згадує той факт, що Джирджи Зейдан знайшов у бібліотеці Мухаммада-бека Асифа в Каїрі екземпляр історії Джабарті, на останньому аркуші якої зазначалося, що переписування начисто було завершено в 1237 р., а на полях була зроблена чітким почерком приписка, в якій йшлося про те, що зчитування та звірка виконані з початку до кінця при самому авторі 14 рабі І 1240 р. З наведеної на полях приписки він робить висновок, що аль-Джабарті помер в 1240/1824-25 чи пізніше [Джабарти 1962, 6–7; Джабарти 1963, 8–9]. Дослідник творчості аль-Джабарті Халіль Шайбуб у своїй праці “Абдуррахман аль-Джабарті” згадує, що він помер у 1241/1825 р. [aš-Šarqāwī 1955, 3–16]. Автор цитованого перекладу стверджує, що показання мандрівників, котрі відвідали Єгипет в 1-й чверті ХІХ ст., свідчення учнів аль-Джабарті, а також дані, запроваджені єгипетськими дослідниками у науковий обіг, дозволили довести, що аль-Джабарті помер не в червні 1822 р., а в кінці 1825 або на самому початку 1826 р. [Джабарти 1963, 9].

Деякі дослідники вказують на те, що внаслідок пожежі, що сталася у будинку аль-Джабарті, вогнем було знищено частину його “Чудес минувшини”, що охоплює події після 1236 р. г. [aš-Šarqāwī 1955, 16].

Усі дослідники відзначають насильницький характер смерті аль-Джабарті. Вважається, що правитель Єгипту Мухаммад Алі-паша був справжнім винуватцем його смерті. Це і не дивно, оскільки таким чином він позбавився незручного для себе автора, який на сторінках своєї хроніки піддав нищівній критиці дії Мухаммада Алі. Варто зазначити і той факт, що саме з цієї причини єгипетська влада намагалася вилучити та знищити хроніку [Джабарти 1963, 10–11].

За однією з версій, наведеною самим автором, він починав укладати його як продовження біографічного словника відомих діячів ХVІІІ ст. “Сільк-д-дурар фі аян ал-карн ас-сані ашар” дамаського історика аль-Мурадї (помер у жовтні 1791 р.). Аль-Мурадї звернувся до укладача відомого тлумачного словника “Тадж аль-Арус” Мухаммада Муртади аз-Забідї (помер у квітні

1791 р.) з пропозицією спільно укладати словник. У свою чергу, аз-Забіді надав допомогу його учень Абдурахман аль-Джабарті. Після смерті аз-Забіді аль-Мурадї просив аль-Джабарті продовжити справу свого учителя. Смерть ал-Мурадї стала на заваді продовженню збирання аль-Джабарті біографічного матеріалу, однак згодом він повернувся до своєї праці.

Співпрацюючи з аль-Мурадї та аз-Забіді, аль-Джабарті збирав виключно біографічний матеріал і лише після 1791 р., працюючи самостійно, розпочав збирання хронологічних даних. Цим можна пояснити наявність великого масиву біографічних даних, а також і те, що життя та діяльність видатних діячів, біографії яких уклалися аль-Джабарті, припадають на XVIII ст.; біографічний довідник аль-Мурадї було присвячено діячам тої самої епохи.

У світлі вищезгаданого не викликає подиву, що літопис аль-Джабарті отримав назву “Життєписи та хроніки”. Оскільки більшу частину історичного трактату було присвячено саме викладенню біографічного матеріалу, то історична хроніка відігравала другорядну роль. У Єгипті, у мамлюцькі часи, набув розквіту життєписний жанр. У період османського панування спостерігається його занепад; його було відроджено Абдурахманом аль-Джабарті під сирійським впливом. Відкритим залишається питання про те, чи зазнали його праці впливу творів біографічного жанру мамлюцької епохи [ЕІ, II, 355b–356a].

Літопис “Чудеса минувшини в життєписах та хроніках” охоплює період з кін. 1099/1688 по 1236/1820–21 рр. Перша частина охоплює період з кін. 1099/1688 до 1189/1775–76 рр., друга – з 1190/1776–77 по 1212/1797–98 рр., третя – з 1213/1798–99 по 1220/1805–6 рр., четверта – з 1221/1806–7 по 1236/1820–1 рр.

Як вже зазначалося, нищівна критика, якій аль-Джабарті піддав уряд Мухаммада Алі-паші, викликала сильне незадоволення влади та призвела до його опали. Це і пояснює той факт, що видання його трактату “Чудеса минувшини в життєписах та хроніках” до 1879 р. було заборонено [Джабарти 1962, 7; Джабарти 1962, II].

Третю частину, присвячену історії Єгипту під час французької окупації (1798–1801 рр.), уперше було опубліковано в 1878 р. у типографії газети “Миср” під назвою “До історії французів в Єгипті”. Її було серйозно перероблено редактором цієї газети. У 1879 р. з’явилося булакське видання “Чудес минувшини”

повністю (у чотирьох томах) [Джабарти 1963, 11–12; аш-Šarqāwī 1955, 32].

Єгипетський дослідник творчості аль-Джабарті М. аш-Шаркаві при описі наявних у Каїрі списків хроніки повідомляє, що в Дар аль-Кутуб аль-Мисрія є 13 (за іншими даними – 11) рукописних екземплярів хроніки, з яких лише чотири повні. Як і булакське друковане видання, вони закінчуються 1236/1821 р. Також він наводить відомості і по іншим рукописним зібранням (два рукописних екземпляри в бібліотеці аль-Азгара; рукописний екземпляр в теймурівській бібліотеці). Зіставляючи доступні йому рукописні екземпляри хроніки аль-Джабарті на предмет наявності текстуальних розбіжностей, він знайшов там лише порушення послідовності розміщення деяких слів у реченні, що жодним чином не впливає на зміст твору [Джабарти 1963, 13; ‘Aḡā’ib 1997, I; аш-Šarqāwī 1955, 33–35].

А. Рамадан у передмові видання першої частини “Чудес минувшини”, виконаного видавництвом “Дар аль-Кутуб аль-Мисрія” у Каїрі у 1997, посилається на дослідника творчості аль-Джабарті Море, який зіставив булакський рукописний екземпляр хроніки з кембріджським, паризьким та тим, що знаходиться в Британському музеї, та прийшов до висновків, що основною рисою булакського видання є наявність у його тексті значної кількості пасажів, відсутніх у багатьох рукописних екземплярах хроніки, а також багатьох стилістичних та граматичних розбіжностей з іншими рукописними екземплярами. Найімовірніше, видавець булакської версії тексту спирався на різноманітні рукописні екземпляри, не зазначивши, який з них було виконано аль-Джабарті. Порівняння булакського тексту з текстами низки рукописних екземплярів виявило той факт, що видавець булакського екземпляру власноруч виправив численні граматичні помилки, коригував невиразне стилістичне оформлення та тексти і документи, на які посилається аль-Джабарті, незважаючи на те, що він наголошує на точності та надійності передачі всього, що написав та на що посилався аль-Джабарті, зокрема текстів та документів [‘Aḡā’ib 1997, I].

Згодом ця вкрай важлива у дослідженні історії Єгипту кін. XVIII – поч. XIX ст. праця неодноразово перевидавалася (третє повне видання було опубліковане в азгарівській типографії у Каїрі на полях 12-томної загальної історії Ібн Асіра в 1884/1301–2 рр., четверте – у Східній типографії у 1322–3 р. г., п’яте – комітетом

“аль-Баян аль-Арабі” у семи томах у 1958–1967 рр.) [Джабарті 1963, 12; ‘Aḡā’ib 1997, I].

При дослідженні суспільно-політичної та юридичної лексики у хроніці аль-Джабарті “Чудеса минувшини” ми беремо за основу текст шостого видання його літопису під редакцією А. А. Абдуррахіма, опублікованого у видавництві “Дар аль-Кутуб аль-Мисрїя” у Каїрі у 1997–1998 рр., та яке спирається на перше повне булакське видання.

У 1888–97 рр. у каїрській Національній типографії було видано переклад цього історичного трактату французькою мовою у 9 томах, який, на жаль, місцями являє собою вільний переказ хроніки. Автори французького перекладу не ставили перед собою завдання повної передачі хроніки, обмежившись місцями лише її викладом, переказом. Останні два томи перекладу, що відповідають четвертій частині праці, були надруковані уривками в 1905 р. [Джабарті 1963, 12, 31].

В 1962 р. у Видавництві східної літератури вийшов друком російськомовний переклад III тому (I частина) “Чудес минувшини в життєписах та хроніках” під назвою “Єгипет в період експедиції Бонапарта (1798–1801)”, виконаний І. М. Фільштинським, в 1963 р. – IV тому цієї історичної хроніки під назвою “Єгипет під владою Мухаммада Алі (1806–1821)”, виконаний Х. І. Кільберг, а в 1978 р. – II тому під назвою “Єгипет напередодні експедиції Бонапарта (1776–1798)”, виконаний Х. І. Кільберг. Цей переклад було зроблено з булакського видання 1879 р. У дослідженні історичної хроніки аль-Джабарті ми спираємося саме на цей російськомовний переклад.

На жаль, ми змушені константувати факт його неповноти та фрагментарності (не було перекладено I-й том та 2-у частину III тому, що охоплює період з 1216/1801 по 1220/1805–6 рр.). Очевидно, автори перекладу мали намір зробити переклад хроніки для дослідників історії Єгипту, висвітливши в ній лише ті історичні події, які мали великий вплив на розвиток єгипетської держави, надавши кожному з томів перекладу назву відповідної історичної епохи. Таким чином, автори перекладу розглядали літопис аль-Джабарті виключно як історичне джерело, а не як літературну пам'ятку, аналіз якої потребує адекватних лінгвістичних коментарів.

М. аш-Шаркаві відзначає, що засоби стилістичного оформлення тексту історичної праці аль-Джабарті відрізняються

різноманітністю та неоднорідністю. В історичному трактаті “Чудеса минувшини в життєписах та хроніках” спостерігається тенденція до використання єгипетської розмовно-діалектної мови з притаманними їй виразами та зворотами [aš-Šarqāwī 1955, 27–28].

В іншій історичній хроніці “Музгір ат-такдіс бі-заваль давлят аль-фарансіс” висвітлюються події, які мали місце під час французької окупації (1213/1798– шаабан 1216/грудень 1801\січень 1802 рр.).

М. аш-Шаркаві повідомляє, що у “Дар аль-Кутуб аль-Мисрія” зберігаються два неопубліковані рукописні екземпляри “Музгір ат-такдіс” [aš-Šarqāwī 1955, 35-36].

Одну з копій цієї історичної праці було опубліковано в 1958 р. під назвою “Щоденники аль-Джабарті” у 59 та 60 номерах серії “Ми обрали для тебе” у каїрському видавництві “Дар аль-Мааріф”, а іншу – в 1961 р. у видавництві Міністерства освіти Єгипту.

Існують дві версії назви цього трактату. У праці М. аш-Шаркаві згадується назва “Музгір ат-такдіс бі-загаб давлат ал-фарансіс”. Копія зазначеної історичної праці, яку було виконано 25 червня 1880 р. та на яку спирається досліджуваний нами текст хроніки під редакцією А. А. Абдурахіма, опублікованої “Дар аль-Кутуб аль-Мисрія” у Каїрі у 1998 р. отримала частково видозмінену назву “Музгір ат-такдіс бі-заваль давлат ал-фарансіс”. Цю ж назву мають і інші її копії. На жаль, залишаються невідомими джерела, які дали М. аш-Шаркаві підстави вживати першу версію назви згаданого твору. Усі екземпляри історичної хроніки, описані у передмові до цитованого видання, мають назву “Музгір ат-такдіс бі-заваль давлат ал-фарансіс”.

Абдурахман аль-Джабарті згадує, що він написав “Музгір ат-такдіс” разом з шейхом Хасаном аль-Аттаром (1766/67–1834/35), видатним суспільним та літературним діячем свого часу, першим редактором офіціоза “аль-Вакаї аль-Мисрія” та (в 1834–35) шейхом аль-Азгара (на сторінках цієї праці він наводив його поезію). Аль-Джабарті подарував свій історичний трактат садразаму (великому візиру) Османської імперії Юсуфу-паші Дия під час його перебування в Єгипті, оскільки садразам звернувся з проханням до вчених м Більбеїс написати історію французької експедиції в Єгипті [Джабарті 1963, 716–717; aš-Šarqāwī 1955, 36; Muḏḥir at-taqdīs].

Таким чином, наш літописець виступив як офіційний історіограф османського уряду, який мав намір представити офіційну версію подій, які мали місце під час французької окупації Єгипту. Цю працю розглядають як відредаговану в антифранцузському та, відповідно, проосманському дусі третю частину його “Чудес минувшини”, яка охоплює той самий часовий період [Muḏhir at-taqdīs]. Якщо в “Чудесах минувшини” А. аль-Джабарті виступає як об’єктивний свідок знаменних подій, що різко змінили шлях історичного розвитку єгипетської держави, то у “Музгір ат-такдіс” він лише однобічно відображає офіційний погляд Великої Порти на першу, але поки що невдалу, спробу європейців кін. XVIII – поч. XIX ст. підкорити Єгипет.

Очевидно, той факт, що досліджувана нами праця була укладена на замовлення офіційних кіл Османської держави і тому мала бути витримана в дусі ідеологічної коректності, змусив аль-Джабарті відмовитися від об’єктивності у викладенні та оцінці історичних подій. Він піддає нищівній критиці французьку окупаційну владу, тавруючи її як немусульманську та, звідси, ворожу, і заплющує очі на те свавілля, яке чинило османське військо стосовно жителів Каїру. Однак у “Чудесах минувшини” він розглядає ці події під іншим кутом зору, менш критично ставлячись до дій французького окупаційного уряду. Він піддає критиці політику, яка проводилася османською адміністрацією по відношенню до населення, вважаючи її жорсткішою за політику французької окупаційної влади, незважаючи на те, що вона все ж відповідає нормам ісламу [Muḏhir at-taqdīs].

Дослідження тексту “Чудес минувшини” та “Музгір ат-такдіс” виявляє наявність невеликої кількості неістотних розбіжностей, які втім не порушують хід історичних подій. Вони полягають у доданні або елімінації деяких пасажів, що можна пояснити тим, що ця хроніка укладалася на прохання османського великого візира [aṣ-Ṣarqāwī 1955, 42–43].

У досліджуваних нами текстах фіксується вживання лексичних одиниць, які зазнали термінологізації на попередніх етапах розвитку арабського лексикону та вживаються у сучасній арабській літературній мові з тотожною семантикою:

ولاية. Цей термін вживається аль-Джабарті у двох класичних значеннях:

- 1) “керування”, “правління”;
- 2) “провінція (Османської імперії)”¹;

منصب “посада”

فامتنعوا من ذلك وقالوا نحن لا نخرج من مصر ولا نتنقلد منصبًا خارجًا عنها

“Вони від цього відмовилися, кажучи: “Ми не залишаємо Єгипту та нас не призначають на посади за його межами”” [‘Ağā’ib 1998, III, 482];

مرسوم “указ”

وفيه حضر ططري و على يده مرسوم بعزل محمد باشا عن ولاية مصر وولاية عابدي باشا مكانه وأن محمد باشا يتوجه إلى ولاية ديار بكر عوضًا عن عابدي باشا

“Тоді ж прийхав гонець-татарин з указом про усунення Мухаммад-паші від керування Єгиптом та призначення на його місце Абді-паші. Мухаммад-паша був призначений пашою Дійарбакира замість Абді-паші” [‘Ağā’ib 1998, II, 195; Джабарти 1978, 206];

مرسوم (أوامر. م. ن) “указ”

وردت الاخبار بورود قزلار آغا من طرف الدولة وعلى يده أوامر وخلعة وسيف وخنجر لمحمد علي باشا وصحبته أيضًا مهمات وآلات مراكب ولوازم حروب لسفر البلاد الحجازية ومحاربة الوهابية وهو يسمى عيسى آغا و أنه طلع إلى ثغر سكندرية

“Надійшло повідомлення про прибуття в порт Олександрію *kizlar-agi*², на ім’я Іса-ага, с указами [Порти], шубою з соболя, мечем и кінжалом для Мухаммада Али-паши. Він привіз з собою військово спорядження, матеріали та устаткування для будівництва суден, маючи намір відправитися до Хіджазу для ведення війни с ваггабітами” [‘Ağā’ib 1998, IV, 193–194; Джабарти 1963, 284];

تعيين “призначення на посаду”

وفي يوم الخميس ثالث عشر صفر أرسلوا بطلب المشايخ والوجاقلية عند قائمقام صاري

عسكر فلما استقر بهم الجلوس خاطبهم وتشاوروا معهم في تعيين عشرة أنفار من المشايخ للديوان وفصل الحكومات

“В четвер, 13 сафара, заступник верховного головнокомандувача вимагав до себе шейхів та начальників яничарських корпусів. Коли ті зібралися, французи почали з ними переговори, радячись з приводу призначення десяти осіб з шейхів в диван і уряд” [‘Ağā’ib 1998, III, 16; Джабарти 1962, 68];

دولة “держава”³

شهر جمادى الآخرة فيه حضر فرمان من الدولة بنفي أربعة أغوات وهم عريف آغا وعلي آغا وإدريس آغا واسماعيل آغا فحنق لذلك جوهر آغا دار السعادة وشرع في كتابة مرافعة

“Місяць джумада II [1203] року. У цьому місяці було отримано фірман про заслання чотирьох *ага*, а саме Аріф Ага, Алі Ага, Ідріс Ага та Ісмаїл Ага. Ага Порти — Джаугар Ага з-за цього розлютився, він став вести розбір справи” [‘Ağā’ib 1998, II, 272; Джабарти 1963, 287];

وهو أول اذنين مضوا برياسة عسكر دولة الجمهور الفرنسي المنصور

“Він був одним з перших, хто очолив переможну армію Французської республіки” [‘Ağā’ib 1998, III, 214; Джабарти 1962, 339].

З розгляду випадків реалізації зазначеного слова в історичних хроніках, що розглядаються, можна зробити висновок, що воно переважно вживається на позначення Османської імперії (Високої Порти) та Французської республіки (у виразі *دولة الجمهور الفرنسي*, де лексема *الجمهور* позначала поняття “республіка”).

عزل “усунути з посади”

وفي ذلك اليوم عزلوا محمد آغا المسلماني آغات مستحفظان وجعلوه كتخدا أمير الحاج واستقروا بمصطفى آغا تابع عبد الرحمن آغا مستحفظان سابقاً عوضاً عنه ونودي بذلك

“У той самий день Мухаммад Агу аль-Муслімані було усунуто з посади начальника поліцейських загонів і призначено на посаду катходи *амір аль-хаджжа*⁴. Його місце посів Мустафа Ага,

один з наближених до Абд ар-Рахмана, колишнього начальника поліцейських загонів. Про це призначення було скрізь оголошено” [‘Aḡā’ib 1998, III, 40; Джабарти 1962, 101];

“إفراج (عن) “звільнення”

فقالوا الأمير مسعود الوهابي يطلب الإفراج عن المضايقي ويفتديه بمائة ألف فرانسة وكذلك يريد إجراء الصلح بينه وبينكم وكف القتال

“Вони сказали: “Емір Масуд аль-Вагабі просить звільнити аль-Мадаїфі, за котрого пропонує викуп у сто тисяч французьких талерів, а також бажає укласти мир з вами та припинити кровопролиття”” [‘Aḡā’ib 1998, IV, 286–287; Джабарти 1963, 408];

“заарештувати” قبض (على)

وفيه قبضوا على شيخ الجعيدية ومعه آخر وبنذقوا عليهما بالرصاص ببركة الأزبكية

“У той же день французи заарештували *шайх аль-джуїдія*⁵ і з ним іншу людину і розстріляли їх біля озера аль-Азбакія” [‘Aḡā’ib 1998, III, 20; Джабарти 1962, 73];

“справа (юридична)”⁶ قضية (م. قضايا)

جميع الدعاوى والقضايا العامية لا تعمل إلا ببيت الأغا

“Усі справи та загальні позови розглядаються лише в будинку аги” [Muzhir 1998, 154];

“позов”⁷; دعوى (م. دعاوى)

“нерухомість” عقارات (م. عقارات)

ولما تكامل الجميع شرع ملطي في قراءة المنشور وتعدد ما به من الشروط مسطور وذكر من ذلك أشياء منها أمر المحاكم والقضايا الشرعية وحجج العقارات وأمر المواريث

“Коли члени дивану зібралися повністю, Малти почав зачитувати параграфи циркуляру, що стосувалися трибуналів, справ, що мали відношення до юрисдикції шаріату, документів на неру-

хомість та питань успадкування” [‘Aḡā’ib 1998, II, 39; Джабарти 1962, 99];

رهينة (мн. رهائن) “заручник”

واحضر هؤلاء صحبته رهائن

“Вони прибули в якості заручників” [‘Aḡā’ib 1998, 87; Джабарти 1978, 96];

نفي “вигнання”⁸.

Таким чином, у статті було проаналізовано лексичні одиниці, що позначають поняття адміністративно-правової сфери та вживаються як в розгляданих історичних текстах, так і в сучасній арабській літературній мові з ідентичною семантикою.

¹ Див. مرسوم .

² Кизлар-ага (з тур. – осман.) – євнух, страж гарему [Джабарти 1963, 284].

³ Див. також أمر

⁴ *Амір аль-хаджж* (أمير الحاج) – особа, яка очолювала караван з паломниками, що прямували до Мекки [Джабарти 1962, 486].

⁵ *Шайх аль-джусїдія* - староста цеху жебраків [Джабарти 1962, 485].

⁶ Також див. عفار.

⁷ Див. قضية.

⁸ Див. دولة.

ЛІТЕРАТУРА

ал-Джабарти А. Аджаиб ал-асар фи-т-тараджим ва-л-ахбар (Удивительная история прошлого в жизнеописаниях и хронике событий). – Т. III. Египет в период экспедиции Бонапарта (1798-1801). Перевод, предисловие и примечания И. М. Фильштинского. – М., 1962.

ал-Джабарти А. Аджаиб ал-асар фи-т-тараджим ва-л-ахбар (Удивительная история прошлого в жизнеописаниях и хронике событий). – Т. IV. Египет под властью Мухаммада Али

(1806–1821). Перевод, предисловие и примечания Х. И. Кильберг. – М., 1963.

ал-Джабарти А. Аджайб ал-асар фи-т-тараджим ва-л-ахбар (Удивительная история прошлого в жизнеописаниях и хронике событий). – Т. II. Египет в канун экспедиции Бонапарта (1776–1798). Перевод, предисловие и примечания Х. И. Кильберг. – М., 1978.

EI – The Encyclopaedia of Islam. WebCD edition. Brill Academic Publishers. 2003 (на компакт-диску);

al-Ġabarī ‘Abd ar-Raḥmān. ‘Aġā’ib al-āsār fī tarāġim wa-l-aḥbār. – al-Qāhira, 1997–1998. Ч. I–IV.

al-Ġabarī ‘Abd ar-Raḥmān. Muḥhir at-taqdīs bi-zawāl dawlat al-faransīs. – al-Qāhira, 1998.

aš-Šarqāwī Maḥmūd. Miṣr fī-l-qarn aṣ-ṣāmin ‘ašar. – Al-Qāhira, 1955. – Ч. I.